

ΣτΕ 1759/2019: Αναγραφή του θρησκευματος στο απολυτήριο¹

Κακάτσου Βασιλίνα, Μακρίδης Παναγιώτης
Ασκούμενη Δικηγόρος & Πτυχιούχος Νομικής ΑΠΘ

Πρόλογος

Η θρησκευτική ελευθερία έχει χαρακτηριστεί από το ΕΔΔΑ ως ένα από τα θεμέλια μιας δημοκρατικής κοινωνίας, ακριβοθώρητη και ωφέλιμη για θρησκευόμενους και μη.² Ο νομικός προβληματισμός σχετικά με αυτή παραμένει επίκαιρος, σε μία εποχή που η θρησκεία εξακολουθεί να αποτελεί μια από τις σταθερές με βάση τις οποίες ορίζεται ο τρόπος σκέψης και δράσης σημαντικού μέρους του πληθυσμού και σε έναν τόπο όπου οι σχέσεις εκκλησίας και πολιτείας παραμένουν μετέωρες.³ Στο πλαίσιο του γενικότερου αυτού προβληματισμού εντάσσεται και η παρούσα ανάλυση της ΣτΕ 1759/2019.

Τα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης

Το Συμβούλιο της Επικρατείας στην υπ' αριθμόν 1759/2019 απόφαση της ολομελείας του έκρινε το ζήτημα της συμβατότητας της αναγραφής του

θρησκευματος στους τίτλους σπουδών του Γυμνασίου προς το Σύνταγμα και τους διεθνείς και ενωσιακούς κανόνες που δεσμεύουν την χώρα. Αφορμή στάθηκε η έκδοση από τον Υπουργό Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων της απόφασης με αριθμό 92091/Δ2/5.6.2018 (ΦΕΚ Β' 2087/5.6.2018), η οποία προέβλεπε την αναγραφή του θρησκευματος στο απολυτήριο, τα πιστοποιητικά και τα αποδεικτικά σπουδών του Γυμνασίου. Κατά της ως άνω κανονιστικής διοικητικής πράξης ασκήθηκε στις 20.09.2018 ενώπιον του ΣτΕ αίτηση ακυρώσεως από το σωματείο "Ένωση Αθέων" και έξι μαθητές γυμνασίου εκπροσωπούμενους από τους γονείς τους. Η αρχικά προσβαλλόμενη πράξη αντικαταστάθηκε από την ομοίου, ως προς το επίδικο ζήτημα, περιεχομένου υπουργική απόφαση 43479/Δ2/20.3.2019 (ΦΕΚ 1120/4.4.2019) η οποία δυνάμει του δικογράφου του άρ. 32§3 π.δ. 18/1989 που κατέθεσαν οι αιτούντες θεωρήθηκε από το δικαστήριο ως η μόνη πλέον παραδεκτώς προσβαλλόμενη πράξη. Η υπόθεση λόγω σπουδαιότητας εισήχθη στην ολομέλεια

¹ 1757/2019, Ολομελείας Συμβουλίου της Επικρατείας, διαθέσιμη σε: http://www.adjustice.gr/webcenter/portal/ste/ypiresies/nomologies?_adf.ctrl-state=16s8p9b79g_141&_afLoop=18487099349588010

² Κοκκινάκης κατά Ελλάδα, Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, 25/05/1993, σκέψη 31, διαθέσιμη σε: <http://www.nsk.gr/web/nsk/anazitisi-apophaseon>

³ Βλ. Παπαγεωργίου Κ., Εκκλησιαστικό Δίκαιο, Β' έκδοση, Ostracon Publishing, 2017, σ. 114-115, 128 και Καμτσίδου Ιφ., Οι συνταγματικά μετέωρες σχέσεις κράτους και εκκλησίας, 2020, σ. 1-2, διαθέσιμο σε: https://www.academia.edu/49050104/%CE%9F%CE%B9_%CF%83%CF%85%CE%BD%CF%84%CE%B1%CE%B3%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AC_%CE%BC%CE%B5%CF%84%CE%AD%CF%89%CF%81%CE%B5%CF%82_%CF%83%CF%87%CE%AD%CF%83%CE%B5%CE%B9%CF%82_%CE%BA%CF%81%CE%AC%CF%84%CE%BF%CF%85%CF%82_%CE%BA%CE%B1%CE%B9_%CE%B5%CE%BA%CE%BA%CE%BB%CE%B7%CF%83%CE%AF%CE%B1%CF%82_2020

του δικαστηρίου, η οποία και συνεδρίασε για την εκδίκασή της στις 10.05.2019. Τέλος, αξίζει να επισημανθεί πως ήδη από το 2002 επί του ζητήματος υπήρξε απόφαση της Αρχής Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα, η οποία επιλήφθηκε εκ νέου μετά την κατάθεση αναφορών από την Ένωση Αθέων, με αποτέλεσμα την έκδοση και νεότερης απόφασης τον Σεπτέμβριο του 2019.⁴

Το κρίσιμο νομικό ζήτημα

Προκειμένου, λοιπόν, η Ολομέλεια του ΣτΕ να αποφανθεί επί του αιτήματος ακύρωσης της εν λόγω υπουργικής απόφασης κατά το μέρος που προβλέπει την αναγραφή του θρησκειώματος των μαθητών στο απολυτήριο, τα πιστοποιητικά και τα αποδεικτικά σπουδών του Γυμνασίου, εξέτασε αρχικά τον προαιρετικό ή μη χαρακτήρα της συγκεκριμένης αναγραφής. Εν συνεχεία, προέβη σε ευθύ έλεγχο της συμβατότητας του περιεχομένου της κανονιστικής αυτής πράξης με το Σύνταγμα και την ΕΣΔΑ, καθώς και με τον Ν 2472/1997 και τον Γενικό Κανονισμό (ΕΕ) 2016/679 για την προστασία των προσωπικών δεδομένων.

Ο υποχρεωτικός χαρακτήρας της αναγραφής του θρησκειώματος

Αρχικά, η Ολομέλεια του ΣτΕ έκρινε ότι η αναγραφή του θρησκειώματος στους τίτλους σπουδών του Γυμνασίου είναι κατ' αρχήν υποχρεωτική, εν αντιθέσει με τους ισχυρισμούς της Διοίκησης περί προαιρετικότητάς της. Και αυτό, διότι ο προαιρετικός χαρακτήρας της αναγραφής του θρησκειώματος δεν προκύπτει ούτε από τις διατάξεις της προσβαλλόμενης υπουργικής απόφασης που επικαλείται η Διοίκηση (αφού αυτές δεν αφορούν τους τίτλους σπουδών του Γυμνασίου, αλλά μόνο τα υπηρεσιακά βιβλία και έντυπα),

ούτε εν γένει από αυτή. Στην εγκύκλιο, μάλιστα, στην οποία παραπέμπει η ίδια η υπουργική απόφαση προβλέπεται μεν η συμπλήρωση του σχετικού περί θρησκειώματος πεδίου στον απολυτήριο τίτλο, με τρόπο όμως που να μην έρχεται σε αντίθεση με την υποβληθείσα από τον μαθητή υπεύθυνη δήλωση περί χορήγησης απαλλαγής από το μάθημα των θρησκευτικών, πρόβλεψη που υποδηλώνει κατά την Ολομέλεια ότι η αναγραφή του θρησκειώματος είναι κατ' αρχήν υποχρεωτική.

Η αντίθεση της αναγραφής του θρησκειώματος στο Σύνταγμα και την ΕΣΔΑ

Σε συνέχεια του συλλογισμού περί υποχρεωτικής κατ' αρχήν αναγραφής του θρησκειώματος στο απολυτήριο και στα αποδεικτικά σπουδών του Γυμνασίου, έγινε αναφορά στο άρθρο 13 Σ που καθιερώνει το ατομικό δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας. Πιο συγκεκριμένα, η παράγραφος 1 του άρθρου 13 Σ θεωρείται διάταξη θεμελιώδης και δεν υπόκειται σε αναθεώρηση, ενώ οι ειδικότερες ελευθερίες που αυτή καθιερώνει, δηλαδή η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και η θρησκευτική ισότητα, υπόκεινται μόνο στους περιορισμούς της παραγράφου 4 του ίδιου άρθρου και επομένως είναι απαραβίαστες. Στην ελευθερία θρησκευτικής συνείδησης περιλαμβάνεται μάλιστα και η αρνητική έκφανση της θρησκευτικής ελευθερίας και δη το δικαίωμα μη αποκάλυψης του θρησκειώματος και των θρησκευτικών πεποιθήσεων. Αυτή, λοιπόν, η αρνητική έκφανση σε συνδυασμό με τον απαραβίαστο χαρακτήρα της συνεπάγεται ότι δεν επιτρέπεται ο εξαναγκασμός από άλλα άτομα, κρατικές αρχές ή κρατικά όργανα της εξωτερικού, άμεσης ή έμμεσης, των θρησκευτικών πεποιθήσεων του ατόμου, καθώς αυτό συνιστά

⁴ 77^A/2002 και 28/2019, Αρχής Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα, διαθέσιμες

σε: [Πράξεις της Αρχής | Αρχή Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα \(dpa.gr\)](#)

παραβίαση του άρθρου 13 Σ. Συνεπώς, εφόσον η αναγραφή του θρησκειύματος στους τίτλους σπουδών είναι κατ' αρχήν υποχρεωτική, βάσει της Ολομέλειας, αυτή συνιστά επιβολή εξωτερίκευσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων των μαθητών και επομένως παραβίαση της θρησκευτικής ελευθερίας.

Ωστόσο, κατά την Ολομέλεια του ΣτΕ, η θρησκευτική ελευθερία (άρθρα 13 Σ και 9 ΕΣΔΑ) εξακολουθεί να παραβιάζεται ακόμη και αν γίνει δεκτός ο ισχυρισμός της Διοίκησης ότι η αναγραφή του θρησκειύματος είναι κατ' αρχήν προαιρετική, αφού γίνεται κατόπιν συγκατάθεσης ή πρωτοβουλίας του ατόμου ενώ υπάρχει και η δυνατότητα μη συμπλήρωσης του σχετικού πεδίου στον τίτλο σπουδών. Και αυτό, διότι η ελευθερία εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων δεν περιλαμβάνει ως τρόπο άσκησής της την αποκάλυψη του θρησκειύματος μέσω της αναγραφής του σε δημόσια έγγραφα και δη απρόσφορα για την άντληση των συγκεκριμένων πληροφοριών. Επιπλέον, και σε αυτή την περίπτωση παραβιάζεται η αρνητική έκφανση της θρησκευτικής ελευθερίας όσων επιλέξουν να μην συμπληρώσουν το περί θρησκειύματος πεδίο στους τίτλους σπουδών, καθώς εξαναγκάζονται σε έμμεση και οιονεί δημόσια αποκάλυψή του, με αποτέλεσμα να πλήττεται έτσι και η θρησκευτική ουδετερότητα του Κράτους. Συνάμα, η προαιρετική ακόμη αναγραφή δημιουργεί και τις κατάλληλες συνθήκες για την ευδοκίμηση διακρίσεων βάσει θρησκειύματος ή μη αναγραφής του και κατ' επέκταση για την προσβολή της θρησκευτικής ισότητας, παραβιάζοντας έτσι την απαγόρευση διακρίσεων του άρθρου 14 ΕΣΔΑ. Συνεπώς, η αναγραφή του θρησκειύματος στους τίτλους σπουδών του Γυμνασίου, είτε υποχρεωτική είτε προαιρετική, συνιστά βάσει της Ολομέλειας του ΣτΕ παραβίαση και της θρησκευτικής ελευθερίας, η οποία προβλέπεται τόσο στο άρθρο 13 Σ όσο και στο άρθρο 9 ΕΣΔΑ, και της απαγόρευσης διακρίσεων του άρθρου 14 ΕΣΔΑ.

Η αντίθεση της αναγραφής του θρησκειύματος στην νομοθεσία για την προστασία των προσωπικών δεδομένων

Τέλος, η συγκεκριμένη πρόβλεψη της εν λόγω υπουργικής απόφασης κρίθηκε ότι παραβιάζει και τον Ν 2472/1997, με τον οποίο μεταφέρθηκε στην εσωτερική έννομη τάξη η οδηγία 95/46/EK, αλλά και τον Γενικό Κανονισμό (ΕΕ) 2016/679 που αντικατέστησε την προαναφερθείσα οδηγία και οι οποίοι αφορούν «την προστασία των φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και την ελεύθερη κυκλοφορία των δεδομένων αυτών». Πιο συγκεκριμένα, βάσει του άρθρου 2 περ. α' και β' Ν 2472/1997 και ήδη του άρθρου 4 περ. 1 και 2 του Κανονισμού 2016/679, οι θρησκευτικές πεποιθήσεις θεωρούνται δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα και δη ευαίσθητα. Τα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα «για να τύχουν νόμιμης επεξεργασίας πρέπει να συλλέγονται κατά τρόπο θεμιτό και νόμιμο για καθορισμένους, σαφείς και νόμιμους σκοπούς και να υφίστανται θεμιτή και νόμιμη επεξεργασία εν όψει των σκοπών αυτών, καθώς και να είναι συναφή, πρόσφορα και όχι περισσότερα από όσα κάθε φορά απαιτείται εν όψει των σκοπών της επεξεργασίας» (άρθρα 4§1 περ. α' και β' Ν 2472/1997 και ήδη 5§1 περ. α' και β' και 9§1 Κανονισμού 2016/679). Βάσει, μάλιστα, του σχετικού ορισμού των άρθρων 2 περ. δ' του Ν 2472/1997 και 4§2 του Κανονισμού 2016/679, η αναγραφή του θρησκειύματος στους τίτλους σπουδών του Γυμνασίου, είτε προαιρετική είτε υποχρεωτική, αποτελεί επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, γεγονός που συνεπάγεται ότι πρέπει να είναι σύμφωνη με τις προαναφερθείσες προϋποθέσεις ώστε να κρίνεται νόμιμη. Όμως, εφόσον, όπως προαναλύθηκε, η συγκεκριμένη αναγραφή του θρησκειύματος συνιστά παραβίαση των άρθρων 13 Σ και 9 και 14 ΕΣΔΑ, δεν συντρέχει ο απαιτούμενος νόμιμος σκοπός

επεξεργασίας των ευαίσθητων αυτών προσωπικών δεδομένων και επομένως παραβιάζονται ο Ν 2472/1997 και ο Γενικός Κανονισμός (ΕΕ) 2016/679 και δη τα άρθρα 2 περ. β', 4§1 περ. α' και β' του νόμου και τα άρθρα 5§1 περ. α' και β' και 9§1 του Κανονισμού.

Το διατακτικό της απόφασης

Στην προκειμένη υπόθεση, επομένως, η Ολομέλεια του ΣτΕ έκανε δεκτή την αίτηση των αιτούντων και ακύρωσε την υπ' αριθμόν 43479/Δ2/20.3.2019 απόφαση του Υπουργού Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, καθώς έκρινε ότι η αναγραφή του θρησκευάτος στους τίτλους σπουδών του Γυμνασίου, είτε προαιρετική είτε υποχρεωτική, παραβιάζει το Σύνταγμα και δη το άρθρο 13 αυτού, τα άρθρα 9 και 14 της ΕΣΔΑ, τα άρθρα 2 περ. β', 4§1 περ. α' και β' του Ν 2472/1997, καθώς και τα άρθρα 5§1 περ. α' και β' και 9§1 του Γενικού Κανονισμού (ΕΕ) 2016/679 περί προστασίας των προσωπικών δεδομένων.

Κριτική αποτίμηση

Ανακεφαλαιώνοντας, αξίζει να τονιστεί πως η κρίση του δικαστηρίου στην ΣτΕ 1759/2019 υπήρξε ομόφωνη, μαρτυρώντας την παγίωση της νομολογίας που πρωτοδιατυπώθηκε στην ΣτΕ 2281/2001⁵ σχετικά με την αναγραφή του θρησκευάτος στις αστυνομικές ταυτότητες. Και στις δύο αυτές αποφάσεις το δικαστήριο συντάχθηκε ηχηρά με την κρατούσα στη θεωρία ερμηνεία του άρθρου

13§1 Σ. Σύμφωνα με αυτή κατοχυρώνεται το απαραβίαστο της θρησκευτικής συνείδησης (*forum internum*) αφενός με την υποχρέωση του κράτους να απέχει από την επέμβαση στο ενδιάθετο φρόνημα του ατόμου σχετικά με την ύπαρξη ή μη του θείου και αφετέρου με την προστασία της δυνατότητας του ατόμου να εξωτερικεύει ή να αποκρύπτει τις πεποιθήσεις του αυτές. Επομένως, η πολιτεία δεν νομιμοποιείται να επιβάλλει αυθαίρετα στους πολίτες υποχρέωση αποκάλυψης των θρησκευτικών πεποιθήσεών τους.⁶ Ακόμη, η ολομέλεια με την προκειμένη κρίση της ευθυγραμμίστηκε με τη νομολογία του ΕΔΔΑ σύμφωνα με την οποία *“η ελευθερία εκδηλώσεως των θρησκευτικών πεποιθήσεων εμπεριέχει, επίσης, μία αρνητική πλευρά, δηλαδή το δικαίωμα του ατόμου να μην είναι αναγκασμένο να εκδηλώσει το θρήσκευμά του ή τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις και να μην είναι αναγκασμένο να ενεργεί κατά τρόπο που να είναι δυνατόν να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι έχει -ή δεν έχει- τέτοιες πεποιθήσεις [...] οι κρατικές αρχές δεν έχουν το δικαίωμα να επεμβαίνουν στον τομέα της ελευθερίας συνειδήσεως του ατόμου και να ζητούν να μάθουν τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του, ή να το υποχρεώνουν να εκδηλώσει τις πεποιθήσεις του όσον αφορά το θείο.”*⁷

Αναφορικά, τέλος, με τον έλεγχο της προσβαλλόμενης πράξης υπό το πρίσμα της ενωσιακής νομοθεσίας για την προστασία των προσωπικών δεδομένων, το Συμβούλιο της Επικρατείας παραλείπει κάθε αναφορά στην προγενέστερη απόφαση της Αρχής

⁵ 2281/2001, Ολομελείας Συμβουλίου της Επικρατείας, σκέψεις 9-10 (πλειοψηφία), διαθέσιμη σε:

http://www.adjustice.gr/webcenter/portal/ste/ypiresies/nomologies?_adf.ctrl-state=16s8p9b79g_141&_afrLoop=18487099349588010. Οι σκέψεις 8 και 9 της εδώ εξεταζόμενης απόφασης αποτελούν σχεδόν κατα λέξη αναπαραγωγή των ανωτέρω κρίσεων της πλειοψηφίας της ΣτΕ 2281/2001.

⁶ Βλ. Χρυσόγονος Κ. και Βλαχόπουλος Χ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, 4η έκδοση, Νομική

Βιβλιοθήκη, 2017, σ. 309-311. Πρβλ. Παπαγεωργίου Κ., Εκκλησιαστικό Δίκαιο, Β' έκδοση, Ostrakon Publishing, 2017, σ. 145.

⁷ Όπως ακριβώς Αλεξανδρίδης κατά Ελλάδα, Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, 21/02/2008, σκέψη 38, διαθέσιμη σε: <http://www.nsk.gr/web/nsk/anazitisi-apophaseon>. Με την απόφαση αυτή η Ελλάδα καταδικάστηκε για παραβίαση του άρθρου 9 ΕΣΔΑ λόγω της έμμεσης υποχρέωσης αποκάλυψης των θρησκευτικών του πεποιθήσεων του πολίτη που επιθυμεί να δώσει πολιτικό όρκο αντί θρησκευτικού.

Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα 77Α/2002, η οποία, όπως και η μεταγενέστερη απόφαση 28/2019, καταλήγει στο ίδιο με το δικαστήριο συμπέρασμα με ελαφρώς διαφορετική αιτιολογία. Σημειώνει, λοιπόν, την αντίθεση της αναγραφής του θρησκευματος στην θεμελιώδη αρχή της αναγκαιότητας, σύμφωνα με την οποία τα συλλεγόμενα προσωπικά δεδομένα θα πρέπει να είναι συναφή, πρόσφορα και όχι περισσότερα από τα απαραίτητα για την επίτευξη του σκοπού της συλλογής τους. Εν προκειμένω, κατά την ανεξάρτητη αρχή, δεδομένου του ότι μοναδικός σκοπός του απολυτηρίου τίτλου είναι η βεβαίωση περάτωσης συγκεκριμένου κύκλου σπουδών με ορισμένο βαθμό, η καταγραφή του θρησκευματος σε αυτόν εκφεύγει προδήλως του σκοπού αυτού και άρα είναι παράνομη.⁸

Επίλογος

Καταληκτικά, η σημασία της απόφασης έγκειται κυρίως στον καθαρό τρόπο με τον οποίο αναδείχθηκε το ζήτημα της πολλαπλής αντίθεσης της αναγραφής του θρησκευματος στους τίτλους σπουδών σε κείμενα υπέρτερης τυπικής ισχύος με παράλληλη αποκρυστάλλωση της νομολογίας της ΣτΕ 2281/2001. Η παραδοχή αυτή διόλου αυτονόητη θα πρέπει να θεωρηθεί στην Ελλάδα, τη χώρα που στο διάστημα 1959-2020 έχει συλλέξει το μεγαλύτερο αριθμό καταδικαστικών αποφάσεων (14) για παραβίαση του άρθρου 9 ΕΣΔΑ⁹ και όπου τα δικαστήρια είναι ιδιαιτέρως επιφυλακτικά στην εκφορά κρίσεων μη αρεστών, ενδεχομένως, σε

μερίδα των εκπροσώπων της επικρατούσας θρησκείας.¹⁰ Μέλλει να φανεί αν η παρούσα απόφαση θα αποτελέσει την αφετηρία για την ανάδειξη από τα δικαστήρια, με μεγαλύτερη πληρότητα, όλων εκείνων των εγγυήσεων θρησκευτικής ελευθερίας, ισότητας και ουδετερότητας που κατοχυρώνει το Σύνταγμα.¹¹

⁸ 77Α/2002, Αρχής Προστασία Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα, σκέψη 5α και 28/2019, Αρχής Προστασία Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα, σκέψη 3 διαθέσιμες σε: [Πράξεις της Αρχής | Αρχή Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα \(dpa.gr\)](https://www.dpa.gr/)

⁹ European Court of Human Rights, Overview 1959-2020, August 2020, διαθέσιμο σε: https://www.echr.coe.int/Documents/Overview_19592020_ENG.pdf

¹⁰ Βλ. Καϊδατζής Α., Νεωτερικά μέσα, παραδοσιακοί σκοποί: Ο συνταγματικός λόγος της Εκκλησίας της Ελλάδος, 2018, Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης, τ. 44(1), σ. 41, διαθέσιμο σε: <https://doi.org/10.12681/hpsa.15920>

¹¹ Βλ. Μανιτάκης Α., Η θρησκευτική ουδετερότητα του κράτους σε μια πλουραλιστική (και πολυπολιτισμική) κοινωνία, 2001, σ. 8-9, διαθέσιμο σε: <http://hdl.handle.net/11728/11412>